

Research Paper**A Comparative Study of the Interaction between Government and Society in Safavid Iran and Islamic Republic with the Application of Joel Migdal Perspective**Hassan Baratipour¹ ^{ID} *Ahoura Rahbar² ^{ID} Morteza Manshadi³ ^{ID}

1. Ph.D. Student, Department of Political Science, Neyshabur Branch, Islamic Azad University, Neyshabur, Iran

2. Assistant Professor, Department of Political Science, Neyshabur Branch, Islamic Azad University, Neyshabur, Iran

3. Associate Professor, Department of Political Science, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.539>

Receive Date: 15 September 2024

Revise Date: 17 November 2024

Accept Date: 19 January 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

The study of government and its interaction with the elements that constitute it is essential for understanding the developmental processes of any country. This is because the government acts as a pioneering and leading force in managing societies. When we examine Iran as a developing country, analyzing the nature of the state and understanding its interaction with society can provide answers to the existing problems and inefficiencies. In this context, the concept of the modern state introduced by Joel Migdal, which highlights the state's inefficiency in driving transformation, particularly in third-world societies, becomes significant. This research, considering Migdal's interpretation of the state, seeks to compare the interaction between the government and society in Safavid Iran and the Islamic Republic. Due to some ideological and philosophical similarities between the political system of the Islamic Republic and the Safavid dynasty, this study could offer lessons for contemporary Iran, helping to understand many of the obstacles and providing solutions for facilitating the path toward progress and fostering optimal state-society interaction. Accordingly, the research question is: "Based on Joel Migdal's perspective, what are the similarities and differences in the interaction between the government and society in Safavid Iran and the Islamic Republic?" In the related literature, Katouzian (2016), in his book *The Conflict of State and Nation*, notes that throughout Iranian history, the state has operated independently from social classes and stood above them. This independence meant that the state's power was not conditioned on an external framework. This view aligns somewhat with Weber's theory of the state in Iran, which can be examined in light of Migdal's critique of Weber. Hennis (2019), in his book *Social Revolution: Politics and Welfare State in Iran*, takes a positive view of the interaction between the state and society in the Islamic Republic, considering the revolution as an opportunity for various social groups. Contrary to Hennis's findings, the present study portrays the interaction between the state and society as sinusoidal, with the gap between the state and society widening and narrowing in different periods. MollaeTavani (2023), in his research, showed that the formation of the Safavid government marked the beginning of a new historical period within the framework of Iran's middle era and its continuation. While his study takes a historical view of state formation in Iran, the present study compares the interaction between the state and society during these periods. Selsman (2019) asserts that analyzing identity without considering space ignores the methods by which identity has been formed and continues to shape lived experience. His research focuses on the Safavid era with an emphasis on the city of

*** Corresponding Author:****Ahoura Rahbar, Ph.D.**

E-mail: a.rahbar1980@iaa.ac.ir

Isfahan, particularly from an identity perspective. Reflecting on these sources, one can conclude that political and social structures have been compared using various thinkers' frameworks to analyze different periods of Iranian history. However, specifically applying Migdal's theoretical model to compare the power structures of the two mentioned periods in Iranian history introduces a novel approach.

Research Method and Theoretical Framework

The comparative method is one of the most important and widely used methods in the field of social science research and holds special significance in comparative and historical sociology. John Stuart Mill used the comparative method, based on understanding similarities and differences, in his book *A System of Logic*, employing causal reasoning to analyze historical phenomena. In *A System of Logic* (1970), Mill writes about the methods of agreement and difference, stating that through the elimination of alternative causes, one can both discover and confirm true causal relationships. Mill demonstrates how, despite differences in the state and society (in this study, the Safavid and Islamic Republic periods), similar causal factors can have comparable effects in different contexts and how two similar cases may diverge due to the presence of a causal factor in one and its absence in the other (Durkheim, 1973: 139; Abdollah & Beigi, 2020: 221). Based on this, the study analyzed the similarities and differences in the interaction between the government and society in Safavid Iran and the Islamic Republic.

Many approaches have sought to demonstrate the nature of state-society interaction. In this study, Migdal's Weak State-Strong Society theory was selected as the theoretical framework. Migdal critiques the centralization of the state in sociological analyses, emphasizing the mutual influence and interdependence of the state and society. Using such an approach, the state and society can be viewed as a network of relationships competing for dominance in policymaking, with the balance of power giving rise to measures of strength and weakness. According to Migdal, "strong states" are those that possess the necessary capabilities (such as the ability to influence, regulate social relations, extract, distribute, or allocate resources) to control social transformation through the design, policymaking, and implementation of programs. "Weak states" typically demonstrate strength in the functions of "influence" and "resource extraction," but they lack the necessary power for control and distribution. In this framework, the state and society can be seen as a network of relations competing for control over policymaking. In this research, by analyzing Migdal's perspective on the state and society, the study revisits the political history of Safavid Iran and the Islamic Republic and compares the nature of their state-society interactions.

Comparison of the Interaction Between Government and Society in Safavid Iran and the Islamic Republic

Using Joel Migdal's perspective, the study aimed to identify the similarities and differences between the Safavid and Islamic Republic periods through a comparative analysis:

1. State Penetration into Society

In the Safavid era, the government was separate from society and thus lacked a stable and continuous foundation within the community. As a result, it did not enjoy political legitimacy among social classes. In post-revolutionary Iran, initially, the state's ability to penetrate society increased, with the government becoming the sole source of economic and social power by creating an extensive and complex network across the country (Taheeri & Saffari, 2009: 110). However, over time, growing divisions and the state's disregard for society, along with policies conflicting with individual rights, led to the state's reduced influence over society. Comparing the two periods, it becomes apparent that the Safavids failed to implement binding rules to regulate people's behavior, a shortcoming they share with the Islamic Republic, where overarching policies have

conflicted with individual rights.

2. Control and Regulation of Social Relations

In the Safavid government, particular attention was given to religious scholars and military forces such as the Qizilbash, but the state was unable to successfully regulate social relations, and a developmental state did not emerge in this regard. In contrast, despite many challenges, the Islamic Republic of Iran succeeded in regulating social relations by creating and building new, complex institutions. However, this success does not necessarily equate to the formation of a strong state.

3. Extraordinary Resources and Their Extraction

Despite its claims of centralization and power, the Safavid government was surrounded by networks of power, such as the Qizilbash and clergy, and its operations were not based solely on the king's directives. Similarly, the Islamic Republic, despite changes over time, has been unable to make full use of its available resources, which has contributed to relative conflict between the government and society. The Safavid state prioritized Shi'ism and the clergy as intermediaries with society, along with military forces as significant resources. The Islamic Republic, on the other hand, has had access to more diverse resources, enabling the formation of various types of governments, such as the rentier state. The role of factors like oil, which influenced policies and shaped the rentier state at certain points in history, is noteworthy.

4. Distribution or Allocation of Resources

Despite variations across different periods, the Safavids lacked the necessary power to control and distribute resources effectively, and thus could not establish a developmental state. In the Islamic Republic, inappropriate resource distribution—due to weak infrastructure, ineffective laws, inefficient institutions, unequal income distribution, monopolistic structures, corruption, and rent-seeking—resulted in similar shortcomings. Therefore, in both periods, a developmental and progressive state did not emerge. The following table summarizes the comparative analysis of the interaction between the state and society in Safavid Iran and the Islamic Republic.

Table 1: Comparison of the Interaction Between Government and Society in Safavid Iran and the Islamic Republic (Based on Joel Migdal's Criteria)

	Issues and Dimensions	Safavid Period	Islamic Republic Period	Type (Similarity and Difference)
1	State Penetration into Society	Lack of ability to enforce binding rules to regulate people's behavior	Contradiction between policies and individual rights	Similarity
2	Control and Regulation of Social Relations	Focus on religious scholars and military forces but failure to regulate social relations	Creation of new and complex institutions to regulate social relations despite multiple centers of power	Difference
3	Extraordinary Resources and Their Extraction	Shi'ism and Qizilbash military forces	Formal institutions (three branches of government) and informal institutions such as the Revolutionary Guards and religious leaders	Similarity/Difference
4	Distribution or Allocation of Resources	Lack of power to control and distribute resources	Inappropriate resource distribution due to political and economic reasons	Similarity

Source: Research Findings

Conclusion

In this study, using Joel Migdal's criteria and John Stuart Mill's comparative method, the following conclusion was reached: Although the Safavid state was centralized and authoritarian (varying with different monarchs), and the Islamic Republic of Iran established both formal and informal institutions along with networks, organizations, and power groups within society, both states share commonalities in their relationship with society in the following areas: the ability to penetrate society (both states were unsuccessful), resource extraction (both states were successful), and the distribution/allocation of resources (both states were unsuccessful). The most significant difference between the two was in the control and regulation of social relations. The Safavids were unsuccessful in this area, while the Islamic Republic managed to regulate social relations effectively by creating institutions for this purpose.

However, in both periods, due to the formation of networks, organizations, and power groups within society, neither a strong nor developmental state emerged to drive significant change. In fact, the relationship between the state and society during the Safavid era was not complex or networked, whereas, in the Islamic Republic, this relationship, with the establishment of both formal and informal institutions, involved unequal and complex interactions. The state, through the creation of these institutions, established extensive networks across the country.

Keywords: State, Society, Safavieh, Islamic Republic, Weak State-Strong Society theory, Weblike society.

References

- Abdullah, A.M., & Bigi, M. (2019). Comparative study of the nature of the council state and its role in the geometry of political knowledge of Shahid Sadr and Mirzai Naini. **Government Studies**, 5(21): 248-215. (In Persian)
- Abdullahi, M., & Rad, F. (2008). Transformation process and structural obstacles of political development in Iran (1304-1382). **Iranian Journal of Sociology**, 10 (1): 29-63. (In Persian)
- Abrahamian, Y. (2012). **Iran between two revolutions; From the constitution to the Islamic revolution**. Translated by Kazem Firouzmand and Hassan Shams, Tehran: Center. (In Persian)
- Afzali, R. (2007). **Modern government in Iran**. Qom: Mofid University Press. (In Persian)
- Aghajari, S.H. (2010). **An introduction to the relationship between religion and government in Safavid Iran**. Second edition, Tehran: New design. (In Persian)
- Aghili, S.A. (2012). The ratio of political sovereignty and economic life in the first period of Safavid rule. **Quarterly Journal of the History of Islam and Iran**, 25 (28): 171-213. (In Persian)
- Ansari, S., & Hasani, A. (2019). The effect of the conflict between the Sepahs

- and Dargahs on political instability at the end of the Safavid period (1135-1077 AH / 1722-1667 AD). **Iranian History Journal**, 13 (1): 29-50. (In Persian)
- Arjomand, S. (2004). Social Theory and the Changing World: Mass Democracy, Development, Modernization and Globalization. **International Sociology**, 19 (3): 321-353.
- Askarian, H. (2003). **The rentier government and civil society in Iran (1342-76)**. Master's Thesis, Political Science, Tehran, Tarbiat Modares University. (In Persian)
- Bagheri Dolatabadi, A., & Ebrahimi, H. (2015). The central development in the constructive government and its requirements for Iran's foreign policy. **Government Studies**, 2 (6): 133-173. (In Persian)
- Baghestani, M. (2000). Formation of the Safavid government. **Jurisprudence Journal**, 7 (25): 375-431. (In Persian)
- Bashiriyeh, H. (1995). **Political sociology**. Tehran: Ney. (In Persian)
- Bashiriyeh, H. (2002). **An introduction to the political sociology of Iran during the Islamic Republic**. Tehran: Contemporary view. (In Persian)
- Bashiriyeh, H. (2015). **Political sociology, the role of social forces in political life**. Tehran: Ney. (In Persian)
- Chinazo, S.P. (2019). Religion versus state and the struggle for control in society's developmental arena: A review. **Acta Academica**, 51 (2): 1-19.
- Darabi, Ali (2014). The new middle class and political development in Iran after the Islamic revolution. **Iranian Social Development Studies**, 8 (1): 7-20. (In Persian)
- Delfrooz, M.T. (2014). **Government and economic development (political economy of development in Iran and developmentalist governments)**. Tehran: Ad. (In Persian)
- Durkheim, A. (1994). **Rules of sociological method. Translated by Ali Mohammad Kardan, fifth edition**, Tehran: University of Tehran.
- Firhi, D. (2015). **Political system and government in Islam**. 13th edition, Tehran: Samt. (In Persian)
- Foran, J. (2014). **Fragile resistance: the history of Iran's social developments: from 1500 AD corresponding to 879 AD to the revolution**. Translated by Ahmed Tedin, fifth edition, Tehran: Rasa.
- Garthwaite, J..R. (2007). **Political history of Iran from the Achaemenid Empire until now**. Translated by Gholamreza Ali Babaei, Tehran: Akhtaran Publications.

Ghamami, S.M., & Majdi, A. (2013). Access to governing positions in Islamic government: limitations and requirements. **Islamic Government**, 18 (4): 63-93. (In Persian)

Harris, C. (2018). **Social Revolution: Politics and the Welfare State in Iran**. Translated by Mohammad Reza Fadaei, Tehran: Shirazeh Publications.

Hasanpour, M. (2019). A comparative study of the approach of the Safavid government and the Islamic revolution to the doctrine of Mahdism with an emphasis on the legitimacy of the role of jurists and the foundation of the emergence. **Mahdavi Studies**, 5 (24): 48-25. (In Persian)

Hatami, A. (2008). Government and Economy in Iran after the Revolution. **Politics**, 38 (2): 89-117. (In Persian)

Jahshiari, A.A.M. (1989). **The Book of Ministers and the Book Abolfazi Tabatabayi (correction)**. Tehran: Taban. (In Persian)

Jalil Piran, D., Malakeh, S.H., & Ismaili, B. (2022). The relationship between society and the government of Iran in the constitutional revolution based on Migdal's theory. **Transcendental Politics**, 10 (36): 194-177. (In Persian)

Kaempfer, E. (1984). **Kempfer's travelogue**. Translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Kharazmi.

Kamali, M. (2011). **Civil society, government and modernization in Iran**. Translated by Kamal Poladi, Tehran: Islam and Iran Recognition Center. (In Persian)

Katouzian, M.A.K. (2015). **The conflict between the state and the nation, the theory of history and politics in Iran**. Translated by Alireza Tayeb, Tehran: Ni. (In Persian)

Kazemi, H., & Basirnia, G. (2017). Internal conflicts of political construction and the challenge of cultural reproduction in the Islamic Republic of Iran. **Cross-Cultural Studies**, 13 (37): 9-35. (In Persian)

Khansari Isfahani, M.B. (2010). **The gardens of Jannah in the state of scholars and al-Sadat**. Qom: Ismailian. (In Persian)

Kothari, M., Nejati Hosseini, S.M., Jalaipour, H. et al. (1387). **Islamic revolution, society and government, articles in political sociology of Iran**. Editors Masoud Kothari and Seyyed Mahmoud Nejati Hosseini, Tehran: Kavir. (In Persian)

Lambach, D. (2004). **State in society: Joel Migdal and the limits of state authority**. Paper presented at the Danish Political Theory Network Conference

on Political Concepts Beyond the Nation State: Cosmopolitanism, Territoriality, Democracy. Department of Political Science, University of Copenhagen, Copenhagen.

Martin, V. (2010). **Qajar Reign: Protest and Government in 13th Century Iran**. Translated by Hassan Zanganeh, Tehran: Mahi.

Matthee, R.P. (1991). **Politics and trade in late Safavid Iran: Commercial crisis and government reaction under Shah Solayman (1666-1694)**. University of California, Los Angeles ProQuest Dissertations & Theses.

Melai Tovani, A. (1402). Is the formation of the Safavid government the origin of the new or contemporary history of Iran. **Two scientific quarterly journals of Iranian history**, 16 (1): 227-207. (In Persian)

Melville, C. (2021). **Safavid Persia in the Age of Empires**, Londres, I.B. Tauris (The Idea of Iran).

Migdal, J. (1988). **Strong societies and weak states; state- society Relationship and state capabilities in the third worlds**, Princeton university press.

Migdal, J. (2015). **Government in society**. Translated by Mohammad Taghi Delfrooz, Tehran: Kavir.

Migdal, JS. (1994). **The state in society: an approach to struggles for domination**. In Migdal JS, Khli A and Shue V (eds). State power and social forces: domination and transformation in the Third World. Cambridge: Cambridge University Press.

Mill, J.S. (1970). **A system of logic: new impression**. London: longman.

Mill, J.S. (1999). **The Subjection of Women**, Pennsylvania State University.

Mill, J.S. (2015). **about freedom Translated by Javad Sheikh al-Islami, fifth edition**. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.

Mirtrabi, S. (2017). Analysis of the process of state building in Iran after the Islamic Revolution from the perspective of historical institutionalism. **Political Sociology of Iran**, 1 (1): 27-51. (In Persian)

Moaddel, M. (2003). **Class, politics and ideology in the Iranian revolution. Translated by Mohammad Salar Kasraei**, Tehran: Recognizing Islam and Iran. (In Persian)

Monshi Qomi, A.H. (2003). Summary of history. Edited by Ehsan Eshraghi, second edition, Tehran: University of Tehran. (In Persian)

Moradi Jo, A. (2018). Political developments and challenges of the new middle class in the Islamic Republic of Iran. **Islamic Revolution Strategic**

- Researches**, 2 (5): 35-69. (In Persian)
- Mousavi, S.G., & Mousavi, H. (2019). Civil society and social development in Iran. **Afaq Monthly**, 4 (36): 107-131. (In Persian)
- Naimi, A. (2015). The nature of the government in the system of the Islamic Republic of Iran (with emphasis on the 11th government). **Iranian Vision Magazine**, 2 (97): 1-21. (In Persian)
- Najafzadeh, M. (2015). **The transfer of two revolutions in the rotation of religious matters in Iranian society**. Tehran: Tisa. (In Persian)
- Naqibzadeh, A. (2000). **Reza Shah and Nizam Ili (the influence of the absolute state structure and Reza Shah on the influence of tribes and tribes)**. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Niazi, M., & Ghaffari, G. (2016). **Sociology of participation**. Tehran: near. (In Persian)
- Pargho, M.A. (2018). **Jahangashai Khaqan (History of Shah Ismail)**. Tabriz: Tabriz University Press. (In Persian)
- Pigoloskaya, N. (1984). **History of Iran from ancient times to the end of the 18th century**. Translated by Karim Keshavarz, Tehran: Payam.
- Pivasteh, S. (2014). A model for examining the role of the government in political and social developments. **Historical Sociology**, 7 (2): 171-208. (In Persian)
- Razzaghi, A. (2007). **Iran Land Economy**. Tehran: Ni. (In Persian)
- Safavi, T. (1984). **Tazkira Shah Tehamasab**. Tehran: Sharq. (In Persian)
- Sahraei, A. (2018). Re-understanding the institution of the state and its influence on the development in Iran during the Islamic Republic. **Islamic Revolution Strategic Researches**, 2 (5): 1-34. (In Persian)
- Salsman, T.R. (2019). Constructing Safavid Iran: Space, Pastoralism, Power, and Identity in Safavid Iran 930-1077/1524-1666. **School of Social Sciences, Humanities, and Arts**, 6 (1): 59-82.
- Samiei, A. (2008). A strong society, a weak state, sociological explanation of state-society relations in Qajar era Iran. **Politics**, 38 (3): 117-143. (In Persian)
- Samiei, A. (2015). **Social gap and its effect on the political behavior of the government in Iran**. University of Tehran, Faculty of Law and Political Sciences, doctoral thesis.
- Savery, Roger (2008). **Safavid era Iran**. 19th edition, Tehran: Center.
- Shadlo, A. (2007). **The third way in Iran and the West**. Tehran: Ministers.

(In Persian)

Shariati, S., & Abbasi Shahkoh, M. (2014). The praise of networked civil society in Iran, rereading the relationship between the Iranian government and society at the beginning of the first Pahlavi era, emphasizing the role of the teacher.

Political Science, 10 (37): 37-62. (In Persian)

Taheri, A. (2004). **The political and social history of Iran from the death of Timur to the death of Shah Abbas**. Fourth edition, Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)

Taheri, A., & Safari, A. (2009). The influence of the rentier government on democracy in Iran (second side). **History**, 4 (12): 91-121. (In Persian)

Tavernier, J.B. (2004). **Travelogue of Tavernier**. Translated by Hamid Arbab Shirani, Tehran: Nilufar.

Turabi, Yusuf (2004). Pathology of development management in Iran. **Political Science**, 1 (2): 103-134. (In Persian)

Wang, X., & Li, H. (2019). Positive Interaction Between Government and Society in the Innovation of Grassroots Social Governance. **Advances in Economics, Business and Management Research**, 4 (9): 23-52.

Warner, B., & Neely, H. (1387). Mil's political theory in the book of elective government. **Citizen**, 5 (42): 1-17. (In Persian)

Zulfiqari, M., & Ziniwand, H. (2017). **The place of economic diplomacy in Iran's foreign policy**. *International Relations Quarterly*, 8 (1): 67-94. (In Persian)

بررسی تطبیقی تعامل دولت و جامعه در ایران عصر صفوی و جمهوری اسلامی با کاربست دیدگاه جوئل میگدال

حسن براتی پور^۱ * اهورا راهبر^۲ ID مرتضی منشادی^۳ ID

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران

۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران

۳. دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult7?ItemID=1074912843/9%>

20.1001.1.1735790.1403.20.1.4.1

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۳۰

دولت‌ها، عموماً افراد جامعه را کنترل می‌کنند؛ از این رو، در جهانی زندگی می‌کنیم که برپایه اقتدار دولت شکل گرفته است. در این شرایط، پراکندگی قدرت و تأثیرگذاری نهادهای مختلف در جامعه، امری مهم است. در این پژوهش، برپایه روش تطبیقی جان استوارت میل، و با کاربست دیدگاه دولت ضعیف-جامعه قوی جوئل میگدال، تفاوت‌ها و شباهت‌های تعامل دولت و جامعه ایران عصر صفویه و جمهوری اسلامی بررسی شده است. برپایه یافته‌های پژوهش، در هر دو دوره، دولت قوی و توسعه‌گرا به سوی تغییر و دگرگونی شکل نگرفته است. دو دولت در مؤلفه‌های توانایی نفوذ در جامعه (ناموفق)، استخراج منابع (موفق)، و توزیع/تخصیص منابع (ناموفق) شباهت داشته و مهم‌ترین تفاوت آن‌ها، در مؤلفه کنترل و تنظیم روابط اجتماعی بوده است که صفویان در آن، ناتوان بوده‌اند و جمهوری اسلامی توانسته است به موفقیت نسبی دست یابد.

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

دولت، جامعه، صفوی، جمهوری اسلامی، نظریه دولت ضعیف-جامعه قوی، جامعه شبکه‌ای

* نویسنده مسئول:

اهورا راهبر

پست الکترونیک: a.rahbar1980@iau.ac.ir

مقدمه

پژوهش درباره بحث‌های مربوط به دولت و تعاملات بین عناصر تشکیل دهنده آن، برای درک روندهای توسعه هر کشوری کلیدی است؛ زیرا، دولت، نیرویی پیشگام و پیشرو در فرایند اداره جوامع است. با این حال، تنها تکیه بر کنترل اجباری دولت برای اداره جامعه کافی نیست؛ بلکه، توصیف تحول دولت (نهاد استقرار قدرت)، حاکمیت قانون و کنترل (نهادهای کنترل کننده در نظام حکومت) آن بر جامعه، نیازمند یک چارچوب چندبعدی است. براساس میزان مداخله دولت، رابطه آن با جامعه را می‌توان به شکل‌های گوناگونی بررسی کرد. از یک منظر، «دولت به‌عنوان یک «عامل مداخله‌گر»، باید نقش محرک جامعه را بپذیرد و در تعامل با آن، در دستیابی به اداره مطلوب و بهینه جامعه همکاری کند» (وانگ و لی^۱، ۲۰۱۹، ۲۴؛ روندی که در چارچوب دولت مدرن قابل مشاهده است. با شکل‌گیری دولت مدرن و تغییرات رخ داده در ساختار اجتماعی، «بسیاری از تغییرات اجتماعی، ناشی از سیاست‌های دولت‌ها و فرایند مدرن‌سازی است» (فوران، ۱۳۹۴، ۳۴۲-۳۳۲). در این چارچوب، وضعیت ایران در دو سده اخیر نیز قابل توجه است. این موضوع، ذهن بسیاری از پژوهشگران را به خود معطوف داشته و هریک از پژوهشگران و نظریه‌پردازان، از منظر ویژه‌ای به آن توجه داشته‌اند. اگر به وضعیت ایران، به‌عنوان یک کشور در حال توسعه، بنگریم، تحلیل ماهیت دولت، و فهم تعامل آن با جامعه، می‌تواند پاسخی به نابسامانی‌ها و ناکارآمدی‌های موجود باشد. در این چارچوب، توجه به مفهوم دولت مدرن جوئل میگدال^۲ - که به ناکارآمدی دولت در مسیر تحول‌آفرینی، به‌ویژه در جوامع جهان سوم، اشاره دارد- دارای اهمیت است. در پژوهش حاضر، با در نظر داشتن برداشت میگدالی از دولت، تلاش شده است، تعامل دولت و جامعه ایران عصر صفوی و جمهوری اسلامی مقایسه شود. به دلیل وجود برخی شباهت‌های فکری و ایدئولوژیک میان نظام سیاسی جمهوری اسلامی با صفویه، این پژوهش می‌تواند درس‌هایی برای ایران امروز داشته باشد و به فهم بسیاری از موانع و نیز ارائه راهکارهایی برای هموار کردن مسیر پیشرفت و تعامل مطلوب دولت با جامعه کمک کند. براین اساس، دولت در جمهوری اسلامی (که میراث‌دار مشروطیت است) و دولت دیروزی و پیشامدرن صفویه - که همسانی‌هایی (البته با عدم انکار تفاوت‌ها) دارند- بررسی و مقایسه شده‌اند. پرسش پژوهش این است که «با توجه

1. Wang & Li

2. Joel Migdal

به دیدگاه جونل میگدال، چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در تعامل دولت و جامعه ایران عصر صفوی و جمهوری اسلامی وجود دارد؟»

۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های زیادی درباره ساختار سیاسی و اجتماعی ایران، به پیروی از نظریه‌های اندیشه‌ورزان غربی نگاشته شده است که در این بخش، چند مورد از آن‌ها که دارای بیشترین پیوند با موضوع پژوهش حاضر هستند، بررسی، و نوآوری پژوهش حاضر، بیان شده است. گارثویت^۱ (۱۳۸۷) در کتاب «تاریخ سیاسی ایران از شاهنشاهی هخامنشی تاکنون»، ماهیت ساختار سیاسی و اجتماعی ایران در دوره‌های مختلف تاریخ ایران را تشریح کرده است. در این اثر، ماهیت دولت صفوی و ساختار قدرت در این دوره و همچنین، ساختار سیاسی جمهوری اسلامی بررسی شده است. کتاب یادشده، ساختار قدرت را تنها از جنبه تاریخی و توصیفی، بدون اشاره به الگوی نظری و بدون مقایسه و برجسته‌سازی شباهت و تفاوت‌های دو دوره خاص مورد نظر این پژوهش، بررسی کرده است.

سمیعی اصفهانی (۱۳۸۷) در نوشته‌ای با عنوان «جامعه قدرتمند دولت ضعیف؛ تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت-جامعه در ایران عصر قاجار»، انگاره نظری متفاوتی از تبیین جامعه‌شناختی روابط دولت در عصر قاجار ارائه می‌دهد. وی بیشتر بر رابطه بازتابی دولت-جامعه تأکید داشته است.

کاتوزیان (۱۳۹۵)، در کتاب «تضاد دولت و ملت»، اشاره می‌کند که در تاریخ ایران، دولت، مستقل از طبقات اجتماعی و بر فراز آن‌ها قرار داشت. این استقلال دولت از طبقات اجتماعی سبب شد که قدرت دولت به یک چارچوب مستقل از خود منوط و مشروط نباشد. این نگاه تاحدودی نزدیک به نظریه وبر درباره دولت در ایران است که می‌تواند با توجه به نقد میگدال به وبر، بررسی شود.

هریس (۱۳۹۸)، در کتاب خود با عنوان «انقلاب اجتماعی: سیاست و دولت رفاه در ایران»، تاریخ سیاست‌گذاری اجتماعی و رفاهی در ایران را از هنگام بنیان‌گذاری حکومت پهلوی تا امروز و پیامدهای خواسته‌ناخواسته آن بر تحولات اجتماعی و سیاسی کشور بررسی کرده و به اتخاذ سیاست‌های اجتماعی و رفاهی و در نتیجه، ایجاد ثبات در چارچوب نظام

1. Garthwaite

سیاسی اشاره کرده است. این کتاب، نگاه مثبتی به تعامل دولت و جامعه ایران عصر جمهوری اسلامی داشته و رخداد انقلاب را به عنوان یک فرصت برای افراد و اقشار اجتماعی در نظر گرفته است. برخلاف نتایج این کتاب، در پژوهش حاضر، نوع تعامل دولت و جامعه به شکل سینوسی تصویر شده که در نتیجه آن، در برخی دوره‌ها، شکاف دولت و جامعه، کمتر و در برخی از دوره‌ها، بیشتر شده است.

حسن پور (۱۳۹۹)، در پژوهش خود با عنوان «بررسی تطبیقی رویکرد دولت صفویه و انقلاب اسلامی به آموزه مهدویت با تأکید بر مشروعیت نقش فقها و زمینه‌سازی ظهور»، با مقایسه دولت صفویه و انقلاب اسلامی، ضمن نشان دادن شباهت‌ها، تفاوت‌های بنیادین این دو حکومت شیعی مستقل در ایران را نشان داده است. برپایه نتایج این پژوهش، یکی از عمده‌ترین تفاوت‌های این دو حکومت، نوع نگاه به آموزه مهدویت و مباحثی مانند مشروعیت الهی و دینی حکومت است. پژوهش یادشده بیشتر بر تفاوت‌های این دو حکومت با نگاهی به مشروعیت الهی و دینی تأکید داشته است.

ملائتی توانی (۱۴۰۲)، پژوهشی با این عنوان انجام داده است، که «آیا تشکیل حکومت صفویه مبداء تاریخ جدید یا معاصر ایران است»؟. براساس نتایج این پژوهش، تشکیل حکومت صفویه، سرآغاز یک دوره تاریخی تازه در چارچوب دوران میانه ایران و در ادامه آن است. در واقع، صفویان، دوره پیشامدرن ایران را تنها با تغییر مذهب و تغییر رابطه دین و دولت ادامه دادند. در این پژوهش، از دریچه‌ای تاریخی به مسئله تشکیل دولت در ایران نگرسته شده است؛ درحالی‌که در پژوهش حاضر، نوع تعامل دولت با جامعه مقایسه شده است.

متی^۱ (۱۹۹۱)، در پژوهش خود با عنوان «سیاست و تجارت در ایران اواخر صفوی: بحران تجاری و واکنش دولت در زمان شاه سلیمان (۱۶۹۴-۱۶۶۶)» اشاره کرده است که تاریخ‌نگاران، توصیف‌های مطلوبی از سلطنت شاه‌عباس دوم (۱۶۶۶-۱۶۴۲) و دربار او، به عنوان بخشی از ارزیابی مثبت از وضعیت کلی کشور در آن زمان، ارائه می‌دهند. افزون‌براین، فقدان شورش و جاده‌های نسبتاً امن، تاریخ‌نگاران را بر آن داشته است که از ایران به عنوان کشوری مرفه و باثبات یاد کنند. در روایت‌های برخی از آن‌ها، سلطنت صفویه با تأکید بر شاه‌عباس دوم، به عنوان یک حاکم قدرتمند، و تضعیف یکپارچگی سرزمینی ایران در عصر

1. Matthee

شاه‌سلیمان، به‌تصویر کشیده شده است. در این کتاب، عصر صفویه، تنها به‌لحاظ میزان توانمندی آن موردتوجه بوده است؛ اما نکته بنیادین موردتوجه پژوهش حاضر، نسبت دولت و جامعه در این دوره و تطبیق آن با دوره جمهوری اسلامی است.

سلسمن^۱ (۲۰۱۹)، در پژوهش خود، «ساخت ایران صفوی: فضا، قدرت، و هویت در ایران صفوی» را بررسی کرده است. وی بر این نظر بوده است که بررسی هویت بدون بررسی فضا، به‌معنای نادیده گرفتن روش‌هایی است که هویت در واقع شکل گرفته و به شکل دادن به تجربه زیسته ادامه داده است. بسیاری از برجسته‌ترین سازه‌های اصفهان، با حمایت سلسله صفویه (۱۵۰۱-۱۷۳۶/۹۰۷-۱۱۴۸) ساخته شد. در این پژوهش، برای درک عنصر قدرت و هویت در معماری صفوی، ادبیات علمی موجود درباره ساختارهای درهم‌تنیده فضا، هویت، و قدرت بررسی شده است. در پژوهش یادشده، تنها عصر صفویه با تأکید بر شهر اصفهان موردتوجه بوده و از نگاه هویتی بررسی شده است.

افزون‌بر موارد یادشده، معدل (۱۳۸۲) در کتاب «طبقه، سیاست، و ایدئولوژی در انقلاب»؛ بشیریه (۱۳۷۸) در کتاب «جامعه مدنی و توسعه سیاسی در ایران؛ گفتارهایی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران»؛ کوثری و همکاران (۱۳۸۷) در کتاب «انقلاب اسلامی، جامعه و دولت؛ مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران»؛ نجف‌زاده (۱۳۹۵) در کتاب «جابه‌جایی دو انقلاب؛ چرخش‌های امر دینی در جامعه ایرانی»؛ جلیل پیران، ملائکه، و اسماعیلی (۱۴۰۱)، در مقاله «رابطه جامعه و دولت ایران در انقلاب مشروطه براساس نظریه میگدال»، ملویل^۲ (۲۰۲۱) در کتابی با عنوان «ایران صفوی در عصر امپراتوری» و... ساختار قدرت و نیروهای اجتماعی در دوره‌های مختلف ایران را بررسی کرده‌اند. با تأمل در این منابع، می‌توان دریافت که مقایسه ساختارهای سیاسی و اجتماعی با کاربست الگوهای اندیشه‌ورزان و از منظرهای گوناگون، برای تحلیل دوره‌های مختلف تاریخ ایران انجام شده است، اما به‌طور مشخص، پژوهشی که تعامل دولت و جامعه را در دو دوره صفویه و جمهوری اسلامی با کاربست الگوی نظری میگدال، مقایسه کرده باشد، مشاهده نشد؛ بنابراین، پژوهش حاضر از این نظر و نیز مقایسه ساختار قدرت در دو مقطع یادشده، با نظریه تطبیقی استوارت میل، دارای نوآوری است.

1. Salsman

2. Melville

۲. روش پژوهش

روش تطبیقی، یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین روش‌های پژوهش در حوزه مسائل علوم اجتماعی است که با پرسش‌های بزرگ سروکار دارد و به‌طور خاص در جامعه‌شناسی تطبیقی و تاریخی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. سیاست تطبیقی، هنگامی که در حوزه پژوهشی خاصی به‌کار می‌رود، ممکن است با نام‌های دیگری مانند «دولت تطبیقی (مطالعه مقایسه‌ای شکل‌های دولت)» یا «سیاست خارجی تطبیقی (مقایسه سیاست خارجی کشورهای مختلف به‌منظور ایجاد ارتباط‌های تجربی کلی بین ویژگی‌های دولت و ویژگی‌های پرشمار سیاست خارجی آن)» ارتباط پیدا کند. جان استوارت میل، از روش تطبیقی مبتنی بر فهم شباهت‌ها و تفاوت‌ها در کتاب «نظام منطق»^۱ از استدلال علی برای بررسی پدیده‌های تاریخی بهره‌برده است. هدف روش میل، این است که با مشاهده پیوسته پدیده‌های اجتماعی و تاریخی در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون، تغییر و تحول پدیده را بررسی، و حتی شرایط مقدم بر وقوع یک حادثه را مشخص کند. در این روش، بر مقایسه موارد بسیار مشابه تأکید می‌شود.

میل، به چهار دلیل، مداخله دولت را نادرست می‌پندارد. «نخست اینکه افراد، خودشان کارها را بهتر از دولت انجام می‌دهند؛ دوم، هرچند در مواردی افراد نمی‌توانند کاری را به‌خوبی انجام دهند، صلاح این است که دولت، انجام آن را به‌عهده آنان بگذارد تا قدرت تشخیص و توانایی‌شان را پرورش دهد؛ سومین دلیل محدودکننده مداخله دولت، این است که از شر افزایش قدرت دولت جلوگیری شود. چهارمین دلیل، این است که مداخله دولت، اغلب نابجا و نابهنگام است» (میل، ۱۳۸۵، ۱۸۸-۱۸۷). میل می‌نویسد: «اگر همه ویژگی‌های افراد را بر مبنای آموزش و شرایط خارجی قابل تبیین بدانیم، تفاوت‌هایی باقی می‌ماند که ممکن است طبیعی باشند» (میل^۲، ۱۹۹۹، ۳۰). میل در کتاب «نظام منطق» (۱۹۷۰)، درباره روش توافق و اختلاف می‌نویسد، از طریق حذف علت‌های بدیل می‌توان هم به کشف و هم به اثبات رابطه علی حقیقی توفیق یافت. وی نشان می‌دهد که چگونه با وجود تفاوت‌های دولت و جامعه (در این پژوهش، دوره صفویه و جمهوری اسلامی)، در واحدهای گوناگون تحلیل، عوامل علی یکسانی وجود دارد که تأثیر آن‌ها، برابند مشابهی در موارد گوناگون داشته و چگونه دو مورد مشابه، به دلیل وجود متغیری علی در یکی و فقدان آن در دیگری، به دو مسیر مختلف سوق

1. A System of Logic

2. Mill

داده شده‌اند (دورکیم، ۱۳۷۳، ۱۳۹؛ عبدالله و بیگی، ۱۳۹۹، ۲۲۱). میل بر این نظر است که حکومت، باید برحسب رفتارش با شهروندانش، گرایش خود به ارتقا یا تنزل دادن مردم، و توانایی‌اش در ارائه کار خوب به آنان و براساس نیت آنان، داوری شود. حکمرانی خوب، بنا دارد فهم و درستکاری شهروندانش را افزایش دهد، و افزایش این ویژگی‌ها، پیشرفت حکومت را تقویت و تثبیت می‌کند. حکومت مطلوب میل، حکومتی است که همه مردم در آن مشارکت کنند (وانر و نیلی، ۱۳۸۷، ۳). براین اساس، با تطبیق نوع تعامل دولت و جامعه در ایران عصر صفوی و جمهوری اسلامی، همسانی‌ها و ناهمسانی‌های دو دوره تحلیل شده است.

۳. چارچوب نظری پژوهش

رهیافت‌های بسیاری کوشیده‌اند نوع تعامل دولت و جامعه را بررسی کنند. نظریه‌های موجود درباره رابطه دولت و جامعه را می‌توان در قالب نظریه‌های دولت رانتیر، دولت مطلقه پاتریمونیل، دولت اقتدارگرای بوروکراتیک، نظریه استبداد شرقی، نظریه نظام‌های سلطانی، و نظریه‌های توسعه و نوسازی در نظر آورد که هر یک از آن‌ها به سبب تحلیلی که ارائه می‌کنند، قابل توجه هستند. در پژوهش حاضر، نظریه دولت ضعیف - جامعه قوی میگدال به عنوان چارچوب نظری انتخاب شده است. وی با نقد مرکزیت دولت در تحلیل‌های جامعه‌شناسانه، از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متقابل دولت و جامعه سخن گفته است. رویکرد دولت در جامعه میگدال «بر حالت متناقض نمای دولت تمرکز دارد که پیش از هر چیز باید به آن، به مثابه یک سازمان قدرتمند محصور و یکپارچه نگریست و سپس، آن را به مثابه اقدامات تعداد زیادی از بخش‌های دارای پیوندهای سست در نظر گرفت که در آن و در موارد پرشماری، مرز میان آن‌ها و گروه‌های دیگر درون و بیرون مرزهای رسمی دولت، به خوبی تعریف نشده و قابل تمییز نیست» (میگدال، ۱۳۹۵، ۳۸-۳۷). با استفاده از چنین رویکردی، می‌توان دولت و جامعه را شبکه‌ای از روابط در نظر گرفت که در رقابت برای انحصار قدرت سیاست‌گذاری با یکدیگر وارد کشمکش شده و از درون این رقابت، معیارهای قوت و ضعف، زاده می‌شوند.

به نظر میگدال، دولت، نه موجودی ارگانیک است و نه وضعیت هستی‌شناختی دارد؛ زیرا، خارج یا فراتر از جامعه وجود ندارد، بلکه همچون عوامل مؤثر دیگر در توسعه، بخشی از جامعه است (میگدال، ۱۹۹۴؛ لامباچ^۱، ۲۰۰۴). پژوهش حاضر با این فرض موافق است که

1. Lambach

دین (نهادهای و شبکه‌های آن) نیروهای اجتماعی‌ای هستند که نمی‌توان سهم مثبت آن‌ها را در جامعه نادیده گرفت. نکته مهم این است که آن‌ها بخشی از جامعه را به‌عنوان سازمان‌های جامعه مدنی تشکیل می‌دهند، همان‌گونه که دولت که به‌گفته می‌گدال (۱۹۹۴)، سازمان و نیروی اجتماعی دیگری در جامعه است، این عمل را انجام می‌دهد. اعتقاد به اینکه دولت‌ها انحصار عاملیت سازمان‌دهی و دگرگونی جامعه را در اختیار دارند و دین و نهادهای وابستگان آن، در «طبقه دوم» قرار دارند، دیگر نمی‌تواند در گفتمان‌های علوم اجتماعی و سیاسی پایدار بماند (چینازو^۱، ۲۰۱۹، ۳). می‌گدال در نوشته مهم خود با عنوان «جوامع قوی و دولت‌های ضعیف» بیان می‌کند: «برای ما در غرب، دولت، بخشی از چشم‌انداز طبیعی بوده است. حضور، اقتدار، و جایگاه آن در پشت بسیاری از قوانینی که جزئیات زندگی افراد را شکل می‌دهند، آن قدر فراگیر بوده است که تصور وضعیتی به‌جز این برای ما دشوار است». می‌گدال هشدار می‌دهد: «آنچه ممکن است به‌اندازه رودخانه‌ها و کوه‌های اطراف ما بخشی از نظم طبیعی به‌نظر برسد، در واقع بخش کوچکی از تاریخ بشر است» (می‌گدال، ۱۹۸۸، ۱۶).

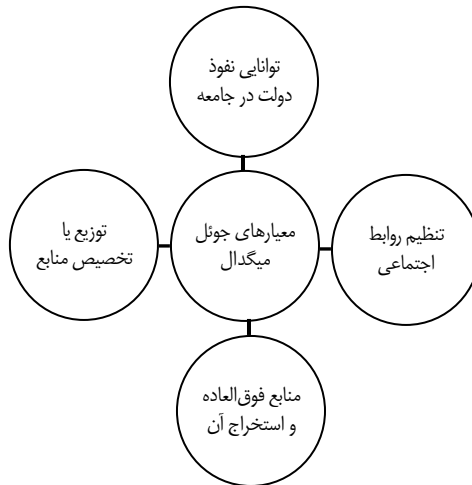
به‌نظر می‌گدال، «دولت‌های قوی، دولت‌هایی هستند که از توانایی‌های لازم (توانایی نفوذ، تنظیم روابط اجتماعی، استخراج، توزیع، یا تخصیص منابع) برای کنترل تحول اجتماعی از طریق طراحی، سیاست‌گذاری، و اجرای برنامه‌ها برخوردارند. دولت‌های ضعیف، در انتهای طیف دارندگان این توانایی‌ها قرار دارند» (سمیعی اصفهانی، ۱۳۸۷، ۱۱۸). دولت‌های ضعیف، معمولاً در دو کارویژه «نفوذپذیری و استخراج منابع» با قدرت عمل می‌کنند، اما در کنترل و توزیع، فاقد قدرت لازم هستند. وی در توضیح مؤلفه کنترل، بر این نظر است که «دولت ضعیف، دولتی است که قادر به کنترل اجتماعی شهروندان نیست» (می‌گدال، ۱۹۸۸، ۲۲-۲۳). در این نظریه‌ها، جامعه به‌عنوان اهرمی در برابر دولت، موتور اصلی تحول سیاسی-اجتماعی به‌شمار می‌آید. با استفاده از رویکرد می‌گدال، می‌توان دولت و جامعه را شبکه‌ای از روابط در نظر گرفت که در رقابت برای انحصار قدرت، با یکدیگر وارد کشمکش می‌شوند^۲. شاخص‌های موردنظر می‌گدال عبارتند از: توانایی نفوذ، تنظیم روابط اجتماعی، استخراج، و توزیع یا تخصیص منابع که در پژوهش حاضر، برداشت و با موضوع پژوهش حاضر تطبیق داده شدند. در این پژوهش، با تحلیل نوع نگاه می‌گدال به دولت و جامعه،

1. Chinazo

۲. تلقی ویژه جامعه از نظر می‌گدال، با عنوان «جامعه شبکه‌ای (Weblike Society)» است.

شاخص‌های موردنظر، استخراج شده و با بازخوانی تاریخ سیاسی ایران عصر صفویه و جمهوری اسلامی، نوع تعامل دولت و جامعه در این دو حکومت مقایسه شد.

نمودار شماره (۱). الگوی نظری پژوهش

۴. تعامل دولت و جامعه ایران در عصر صفویان

تعامل دولت با جامعه در دوره حکومت صفویه، رابطه‌ای سلطه‌جویانه و قیم‌مآبانه بوده است، اما این رابطه در مورد برخی قبایل و گروه‌های موجود، حالت مریدومرادی داشته است (عقیلی، ۱۳۹۲، ۱۸۲). با وجود تحکیم دولت صفوی، به سبب عدم گسترش فتوحات، درآمدها کاهش و دریافت مالیات‌ها از مردم فزونی یافت (پیگولوسکایا، ۱۳۶۳، ۴۸۱). کاهش درآمد مردم باعث شده بود که به منابع درآمدی کشاورزی و بازار و صنعت توجه شود. شاه اسماعیل با وجود درگیری در جنگ‌های فراوان در عرصه خارجی، از توجه به مردم و اتخاذ تدابیری برای بهبود وضعیت اقتصادی آنان غافل نبود. کناره‌گیری وی از سلطنت، تضادهای درونی حکومت را شدت بخشید و بر بی‌توجهی شاه به مردم و ناامنی افزود (عقیلی، ۱۳۹۲، ۱۷۸).

پس از شاه اسماعیل، فرزندش شاه‌تهماسب، تغییراتی در ساختار اداری و سیاسی کشور به وجود آورد و روحانیون، پس از شاه در هرم قدرت جای گرفتند (آقاجری، ۱۳۸۹، ۱۰۸). سلطنت شاه‌تهماسب با حکومت پدرش متفاوت بود. وی ابتدا با کشتن حسین خان شاملو

1. Pigulevskaia

(رئیس قدرتمند قزلباش)، سلطنت خود را از زیر سیطره سران آن‌ها خارج کرد و قدرت خویش را استحکام بخشید (صفوی، ۱۳۶۳، ۱۵)، سپس کوشید همه خط‌مشی‌های کشور را با موازین مذهبی سازگار کند (طاهری، ۱۳۸۳، ۲۴۵). در این دوره، با عمران شبکه‌های آبیاری و تعمیر قنات‌های مخروبه و متروکه، زراعت و کشاورزی رونق یافت و امنیت نسبی به‌وجود آمده، موجب شد که اقتصاد روبه‌زوال و انحطاط، جان تازه‌ای بگیرد، اما در این دوره، مخالفانی وجود داشتند. از جمله این مخالفان می‌توان به سران یاغی قزلباش و عثمانی‌ها در غرب اشاره کرد. با برقراری صلح میان شاه‌تیماسب و سلطان سلیمان عثمانی، آرامش نسبی در کشور ایجاد شد، اما در اواخر سلطنت شاه‌تیماسب، شورش‌هایی رخ داد که از جمله می‌توان به شورش خان احمد گیلانی در گیلان و شورش سپاهیان گیلان بر حاکمشان اشاره کرد (منشی قمی، ۱۳۸۳، ۵۷۱). در دوره سلطنت شاه‌تیماسب، اقتصاد کشور به‌سبب بدمدی‌ریتی و بدبهره‌گیری از قدرت، دچار خسارت‌های فراوانی شد.

در دوره شاه اسماعیل دوم، بحران سیاسی و اقتصادی کشور شدت گرفت و اختلافات میان قبایل شاملو و تکلو و قبایل قزلباش دیگر افزایش یافت. هرچند به‌لحاظ اجتماعی، اوضاع، اندکی به آرامش رسیده بود، تغییر مذهب شاه اسماعیل دوم به تسنن شافعی، موجب دل‌سردی مردم از دین و حاکمیت شد که یکی از تأثیرات ناخوشایند آن، بی‌میلی مردم در تولیدات روزمره پیشین بود. ضمن اینکه مخالفت وی با بسیاری از علمای شیعه، موجب دوری و جدایی این قشر از حکومت شد (عقیلی، ۱۳۹۲، ۲۰۱-۲۰۰). این اقدامات باعث شد که گروهی وی را غاصب سلطنت و حکومتش را نامشروع جلوه دهند. پس از مرگ شاه اسماعیل دوم، اشراف و متنفذان با انتخاب محمد میرزا، پسر بزرگ تیماسب به پادشاهی موافقت کردند. ضعف و سستی محمد خدابنده و فساد و عصیان بزرگان کشور و قبایل، بی‌نظمی را به کشور بازگرداند.

خدابنده برای مقابله با نافرمانی و سرپیچی‌های به‌وجود آمده، همچون شورش قاضی بیگ‌گرد و دعوی استقلال در ناحیه سلماس و تسوج، خزانه کشور را به‌روی لشکریانی که مدت‌ها موجب و مقرری خود را دریافت نکرده بودند، و بزرگان، سادات، و علمای کشور گشود. این اقدام «به‌دلیل بی‌برنامگی و بی‌سیاستی، به یکی از بزرگ‌ترین معضلات حاکمیت و بحران اقتصادی سلطنت تبدیل شد» (عقیلی، ۱۳۹۲، ۲۰۴). در مجموع، در دوره محمد خدابنده، اوضاع بد اقتصادی وخیم‌تر شد و رعیت، آسیب‌های زیادی دیدند؛ هرچند قزلباش‌ها در پدیدآیی این وضعیت بی‌تأثیر

نبودند. حکومت صفوی به کمک و یاری قزلباش‌ها به‌عنوان بدنه اصلی دولت، با اطاعت مثال‌زدنی، توانست به همه برنامه‌ها و اهداف خود برسد (پرغو، ۱۳۹۸، ۶۸-۵۳). به‌رغم اعتقاد به ماهیت اهریمنی حکومت، کنار آمدن با قدرت، حتی همکاری با قدرت دولتی و مشارکت در آن، به‌ویژه در میان جوامع شهرنشین وجود داشت که حاصل آن، وضعیتی سرشار از تنش بود که گاه‌به‌گاه به‌صورت مخالفت، فعال می‌شد (فوران، ۱۳۹۴، ۸۷-۸۶).

ضعف دولت و شاهان صفوی در توزیع منابع موجود و ایجاد نظم و امنیت در سطح جامعه، سبب بی‌ثباتی اجتماعی شده بود و این مسئله، منازعات و درگیری‌های اجتماعی‌ای همچون درگیری‌های قبیله‌ای، قومی، و... را اجتناب‌ناپذیر کرده بود (آبراهامیان، ۱۳۹۲، ۲۹). مشارکت دهقانان در جنبش‌های اجتماعی مردمی گسترده‌تر بود یا دست‌کم می‌توان گفت در مقایسه با مردم قبایل، بهتر ثبت و مستند شده است. در اوایل سده هجدهم، کشمکش‌هایی که در محافل نخبگان و رأس ساختار دولت جریان داشت، بیش از جنبش‌های توده‌ای مردمی، دولت مطلقه مزبور را تضعیف می‌کرد (فوران، ۱۳۹۴، ۱۰۷). از اواخر عهد صفوی، اقتدار این حکومت روبه‌افول نهاد؛ تاجایی که حاکمان ایالات، آزادانه به اتباع خود ستم می‌کردند و دولت مرکزی توان مقابله نداشت.

در طول دوره صفویه، وجود دولت ضعیف و سردمداران اجتماعی قدرتمند، سبب شد که مردم همواره برای محافظت از خود در تکاپو بوده و امنیتشان پیوسته در معرض خطر قرار گیرد و درواقع، «این ضرورت زیست بود که مردم را وادار به صیانت و اطاعت از رهبران اجتماعی یا همان پادشاهان صفوی می‌نمود» (شریعتی و عباسی، ۱۳۹۴، ۲۰۰) و پادشاهان صفوی نیز برای کنترل مستقیم اجتماع و ایمن ماندن از سرکوب شدن، دست به سرکوبگری می‌زدند و درعین حال، به گروه‌های قدرتمند باج می‌دادند. همچنین، در موارد افزایش اعتراضات اجتماعی، شاهان صفوی به علما رجوع می‌کردند و از آن‌ها به‌عنوان میانجی و نقش واسطه‌ای استفاده می‌کردند که معمولاً هم موفق می‌شدند (مارتین، ۱۳۹۰، ۱۰۵).

ایران در دوره صفویه به‌لحاظ توسعه فرهنگی و سیاسی و مشارکت مردم در حکومت، رشد بسیاری داشت، اما دولت نتوانست بر جامعه، غلبه و مدیریت خلاق ایجاد کند؛ بنابراین، با سقوط صفویه، جامعه ضعیف شد. بنا بر دیدگاهی، دولت صفوی یک دولت ملی به‌شمار نمی‌آید؛ زیرا، ارتباط میان دولت و جامعه در عصر صفوی، ارتباطی ساختگی است (ارجمند، ۲۰۰۴، ۳۲۵)؛ بنابراین، در دوره صفویه، باوجود مقاطع زمانی گوناگون، حکومت مرکزی در مقابل اجتماع، قدرت

چندانی نداشت و نتوانست اجتماع‌های ایرانی را براساس خواسته خود هدایت و رهبری کند.

۵. تعامل دولت و جامعه ایران در عصر جمهوری اسلامی

با توجه به شرایط بسیار متغیر دوران مدرن و رخداد‌های پساانقلاب در ایران، و نیز سرعت برخی تحولات، به‌منظور تدقیق مطلب، تعامل دولت و جامعه در دوران جمهوری اسلامی، در مقاطع جداگانه‌ای بررسی شده است.

۱-۵. دولت و جامعه از اوایل انقلاب اسلامی تا پایان سال ۱۳۶۸

در سال‌های اولیه پس از انقلاب اسلامی (۱۳۶۰-۱۳۵۷)، شرایط نسبتاً دموکراتیکی بر فضای کشور حاکم شد و تلاش گسترده‌ای در راستای ایجاد توازن میان جامعه مدنی و دولت صورت گرفت. در نتیجه، شرایط مساعدی برای جامعه مدنی و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی طبقات مختلف فراهم شد (عسگریان، ۱۳۸۲، ۲۰۱-۲۰۰). پس از عزل بنی‌صدر از ریاست جمهوری، دوران جدیدی در زیست سیاسی جمهوری اسلامی آغاز شد. طبقه متوسط سنتی و بورژوازی تجاری، همراه با روحانیون، قدرت سیاسی را به‌دست گرفتند و دولت برخاسته از این طبقات، به تدریج درآمد انحصاری منابع زیرزمینی را در اختیار گرفت و به بزرگ‌ترین نهاد سرمایه‌داری تبدیل شد (عبداللهی و راد، ۱۳۸۸، ۵۶). دولت در سال ۱۳۶۰، به دلیل درآمدهای نفتی و درآمدهای جدید حاصل از مصادره‌ها و دولتی‌سازی‌ها، از جامعه مستقل بود و مناسبات آن با طبقات اجتماعی، نه اقتصادی، بلکه سیاسی و ایدئولوژیک بود؛ اما وجه تمایز بزرگ آن در زمینه رویارویی با طبقات، ضدیت با طبقه سرمایه‌دار بود (رزاقی، ۱۳۸۶، ۵۱). در چنین شرایطی، منازعه طبقاتی میان زمین‌داران و خوانین از یک سو، و دهقانان بی‌زمین از سوی دیگر، در گرفت و در برخی موارد، نیروهای دولتی را درگیر کرد (حاتمی، ۱۳۸۷، ۱۱۱-۱۱۰). گسترش دامنه این منازعات، دولت را وادار به دخالت کرد. دولت در دهه نخست انقلاب اسلامی، نه تنها مستقل از منازعه طبقاتی عمل نکرد، بلکه در هیأت کارگزار و عرصه وقوع این منازعات ظاهر شد و با نوع غیریکپارچه دولت، همسانی‌هایی یافت (حاتمی، ۱۳۸۷، ۱۱۲-۱۱۱). در واقع، تا پایان جنگ تحمیلی (۱۳۶۸-۱۳۵۷)، به سبب وضعیت حساس پساانقلابی و جنگی، اقتصاد کشور به‌گونه‌ای گسترده در دست دولت قرار داشت و بخش خصوصی نقش چندانی نداشت.

۲-۵. دولت و جامعه از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶

پس از پایان جنگ هشت ساله و با توجه به گرایش اقتصادی دولت، تلاش آن بر بسیج منافع طبقات بالا متمرکز بود. دولت در قالب برنامه تعدیل ساختاری، قیمت‌ها را آزاد، و واحدهای تولیدی و صنعتی را خصوصی کرد، یارانه‌ها را کاهش داد، و با گرایش به لیبرالیسم اقتصادی، در عمل، ناقوس مرگ اقتصاد سیاسی رادیکال‌ها را به صدا درآورد (بشیریه، ۱۳۸۱، ۱۰۳-۱۰۱). اولویت یافتن بازسازی شعارهایی مانند اشتغال‌زایی، توسعه اقتصادی، و بازسازی ویرانه جنگ، و... باعث شد که نخبگان، شکست برنامه‌های بازسازی و اصلاحات اقتصادی را به‌عنوان یک خطر ارزیابی کنند (شادلو، ۱۳۸۶، ۲۰۷-۲۰۶). با وجود فروش عمده نفت و درآمدهای حاصل از آن، دولت به تدریج در طول سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ با بحران شدید مالی روبه‌رو شد. این بحران، دولت را مجبور به اجرای برنامه تعدیل اقتصادی و پذیرش مشارکت بخش خصوصی و سیاسی-اجتماعی خود کرد، که در نتیجه آن و نیز به دنبال فضای بسته سیاسی و اجتماعی، دولت بعدی با شعار اصلاحات شکل گرفت (باقری دولت‌آبادی و ابراهیمی، ۱۳۹۵، ۱۶۷).

اصلاح‌طلبان بر تحقق جامعه مدنی تأکید داشتند. ابزار لازم برای تحقق این مهم، شکل‌گیری نهادهای مردمی‌ای مانند احزاب، اتحادیه‌ها، و سندیکاها به‌منظور تسهیل قاعده‌مند کردن مشارکت مردم در امور و ایفای نقش میانجی میان دولت و ملت بود. به این ترتیب، زمینه تکوین و فعالیت نهادهای دموکراتیک و رقابت آن‌ها با یکدیگر فراهم شد. چهارساله نخست دولت اصلاحات (از ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۰)، به لحاظ رخدادهای سیاسی، دوره آرامی نبود و اگرچه دولت می‌کوشید که هم به لحاظ اقتصادی و هم سیاسی، شرایط باثباتی را فراهم کند، اما در مجموع، به دلیل فشارهای خارج از دولت، رخدادهای عمدتاً خشونت‌باری رخ می‌داد؛ یکی از مهم‌ترین رویدادهای این دوره، در تاریخ ۱۸ تیرماه ۱۳۷۸ رخ داد. مسائل دیگری همچون ترور یکی از مسئولان و ایدئولوگ‌های گفتمان اصلاحات (سعید حجاریان)، نقاط ضعف و گسست و چندپارگی در جریان اصلاحات، و مسائل انتخابات دوره ششم و هفتم مجلس نیز سبب شد که جریان اصلاحات، به‌زعم برخی، با اتهام دوری از اصول ارزش‌های اسلامی و انقلاب و تجدیدنظرطلبی روبه‌رو شود. افزون‌براین، به دلیل ناکامی اصلاح‌طلبان در تحقق شعارها و سرخوردگی و ناامیدی جامعه، به تدریج پایگاه مردمی این جبهه، دچار تزلزل و ریزش شد. در دوره دوم (۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴)، نیروهایی از اصلاح‌طلبان که

همچنان همسو و در کنار سید محمد خاتمی بودند، بسیار بر درخواست‌های فرهنگی و سیاسی طبقه متوسط مدرن که در سال‌های دهه ۱۳۷۰ انباشته شده بود متمرکز شدند و نیازهای اقتصادی-اجتماعی محرومان را نادیده گرفتند (مرادی جو، ۱۳۹۸، ۴۸). در نتیجه این شرایط، و البته به سبب گسست و شکاف فزاینده در میان طیف گسترده‌ای از اصلاح طلبان، محمود احمدی‌نژاد، با حمایت حداکثری جریان‌های مخالف اصلاحات، رأی طبقات پایین جامعه را در انتخابات سال ۱۳۸۴ از آن خود کرد.

۳-۵. دولت و جامعه از سال ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲

با شروع دوره ریاست جمهوری احمدی‌نژاد، چرخشی به سوی سیاست‌های سال‌های نخست انقلاب رخ داد. افتخار دولت این بود که خود را وام‌دار هیچ گروه و جریان سیاسی‌ای نمی‌دانست و در واقع، برای جامعه مدنی و نهادهای آن، ارزش چندانی قائل نبود. در دوره نخست (۱۳۸۴ تا ۱۳۸۸)، فعالیت مطبوعات تا حد زیادی محدود شد و احزاب و گروه‌های سیاسی به کمترین میزان فعالیت خود رسیدند. دولت، در راستای سیاست‌های پوپولیستی، سفرهای استانی را آغاز کرد و با دور زدن گروه‌های میانجی، مستقیم با توده‌ها ارتباط برقرار می‌کرد. مردم نیز بی‌واسطه، خواسته‌های خود از دولت را مطرح می‌کردند؛ هر چند این دسترسی‌ها گزینشی و منحصر به کسانی بود که متمایل به سیاست‌های جریان جبهه پایداری بودند. با افزایش پیوسته قیمت نفت، دستیابی به سیاست‌های اقتصادی مناسب مدنظر قرار گرفت (نعیمی، ۱۳۹۵، ۱۲).

رشد چشمگیر درآمدهای نفتی در این دوره، امکان توزیع سهام عدالت و پرداخت مستقیم یارانه به مردم را فراهم کرد و دولت را در تداوم سیاست‌های پوپولیستی خود، یاری می‌داد. انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸، با انقباض جامعه مدنی و نیرومندتر شدن دولت و شکست آن در حوزه نوسازی همراه بود. دگرگونی‌های شدید ناشی از قبضه قدرت توسط جریان اصول‌گرا و پیامدهای آن در عرصه سیاست‌گذاری، دوقطبی شدن شدید سیاست انتخاباتی در سال ۱۳۸۸، در عمق خود، در بردارنده نبردی بر سر نحوه مدیریت کشور در حوزه‌های مختلف، از جمله حوزه فرهنگ، بود. دولت پس از انتخابات ریاست جمهوری دهم، با چرخشی یک‌باره، بر جدایی و استقلال کامل خود از جریان اصول‌گرا تأکید کرد و منادی جهت‌گیری یکسره متفاوتی در حوزه‌های مختلف سیاسی شد (کاظمی و بصیرنیا، ۱۳۹۷،

۲۷). در دوره هشت ساله دولت اصول‌گرا، طبقه متوسط به خواسته‌های سیاسی خود نرسید و برای دومین بار، اتحادش با طبقه بالا در برابر طبقه پایین شکست خورد. درعین حال، خواسته‌های مشترک این طبقه، منجر به انسجام آن‌ها برای انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۹۲ و دهمین دوره مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۹۴ شد (دارابی، ۱۳۹۴، ۹۹-۹۷). کشمکش‌های شکل گرفته ناشی از انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸، شاید نخستین نمود آشکار و گسترده منازعه دولت و جامعه پس از انقلاب اسلامی باشد.

۴-۵. دولت و جامعه از سال ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۰

در دوره ریاست جمهوری حسن روحانی، که برخی شرایط آن، ناگزیر، ناشی از سیاست‌های هشت ساله دولت احمدی‌نژاد بود، نابرابری‌های اقتصادی، بسیار گسترده‌تر شد، و ناآرامی‌های خشونت‌آمیز دی‌ماه ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸، عدم تساوی در سیاست‌های اجتماعی را نشان داد. اصلاح نشدن نظام مالیاتی و عدم دریافت مالیات از سازمان‌های ثروتمند — که به دلایل غیراقتصادی از پرداخت مالیات معاف شده بودند — از عواملی بود که زمینه‌های افزایش نابرابری اقتصادی را فراهم کرد. تحولات رخ داده در این دوره به گونه‌ای بود که تاحدزیادی برگشت‌ناپذیر است و جامعه، گام‌های بسیار بلندی برداشت. نگاه صرف به حوزه سیاست خارجی و کم اهمیت دادن به جامعه، موجب شد که بسترهای لازم و سازوکارهای اجرایی و نظارتی مناسبی در حوزه روابط دولت و جامعه، شکل نگیرد. چنانچه این نوع نگاه به گونه‌ای مناسب شکل می‌گرفت، می‌توانست به رونق کسب‌وکار در جامعه، تقویت تولید، و رشد اقتصادی کشور بینجامد (ذوالفقاری و زینی‌وند، ۱۳۹۷، ۹۰).

دولت روحانی، با همه تلاش‌های انجام شده، زمینه مناسب را برای به‌کارگیری زنان و جوانان در مدیریت عالی کشور فراهم نکرد. درعین حال، دولت برای اجرای تصمیمات خود به نهادهای سخت و کارآمدی همچون دستگاه‌های امنیتی پناه برد و به اعمال ناخواسته تکنولوژی‌های انضباطی و امنیتی روی آورد؛ بنابراین، در این دوره، مالکیت خصوصی، محدود، و سهم دولت بیشتر شد؛ از این رو، قدرت انحصاری نفت و درآمدهای در دست دولت (بانک‌ها، شرکت‌های سرمایه‌گذاری، و...) سبب به هم خوردن بافت و ساختارهای جامعه شد. دولت سیزدهم (ابراهیم رئیسی) نیز — که با مشارکت و رأی نه‌چندان قاطع شهروندان به قدرت رسید — از زمان آغاز به کار خود، درگیر مسائل اقتصادی ای همچون تورم، بیکاری، عدم تعادل

بودجه دولت، کاهش شدید ارزش پول ملی، مسئله ارز، سوخت و انرژی، و... بود و برای حل این مشکلات، سیاست‌هایی را با وعده‌های فراوان و امیدبخشی به جامعه، درپیش گرفت. با این حال، مشکل اقتصادی همچنان مهم‌ترین مسئله هم برای دولت و هم برای جامعه باقی ماند. مشکلات اقتصادی، نشانگر مطالبات و خواسته‌های جامعه از دولت است.

۶. مقایسه تعامل دولت و جامعه ایران در دوران صفوی و جمهوری اسلامی

در ادامه با در نظر گرفتن دیدگاه میگدال، تلاش شده است با بررسی تطبیقی دوران صفویه و جمهوری اسلامی، شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود، مشخص شود.

۱-۶. توانایی نفوذ دولت در جامعه

صفویان توانستند با رسمی کردن مذهب تشیع، از طریق روحانیت، ابتدا در جامعه نفوذ کنند. اما پاره‌ای از مشکلات داخلی و جنگ‌های طولانی موجب شد که نتوانند به گونه‌ای مناسب با جامعه ارتباط بگیرند و توانایی نفوذ در جامعه را داشته باشند. از دلایل این مسئله، اقدام به مالیات‌گیری‌های گسترده به ویژه از دهقانان و کشاورزان و تضاد منافع اقلیت‌های مذهبی به ویژه ارامنه بود (تاورنیه، ۱۳۸۳، ۵۶۵-۵۶۴)؛ بنابراین، در جامعه عصر صفوی، دولت، جدا از جامعه قرار گرفته و در نتیجه، پایگاه و نقطه اتکای محکم و همیشگی‌ای در اجتماع نداشت و به همین دلیل نیز از مشروعیت سیاسی در میان طبقات برخوردار نبود. در ایران پس از انقلاب اسلامی نیز ابتدا توانایی نفوذ دولت در جامعه افزایش یافت و دولت با ایجاد شبکه گسترده و پیچیده‌ای در سراسر کشور، به تنها سرچشمه قدرت اقتصادی و اجتماعی تبدیل شده (طاهری و صفاری، ۱۳۸۸، ۱۱۰) و نفوذ گسترده‌ای در نقاط مختلف کشور پیدا کرد؛ اما به تدریج، گسترش زمینه‌های اختلاف و بی‌اعتنایی به جامعه، و جلوه‌هایی از تضاد سیاست‌ها با حقوق فردی، باعث عدم نفوذ دولت در جامعه شد. با مقایسه دو دوره، می‌توان گفت، صفویان نتوانستند توانایی و قابلیت لازم را برای ارائه قواعد الزام‌آور به منظور قاعده‌مندسازی رفتار مردم، به دست آورند و از این جهت، با جمهوری اسلامی که سیاست‌ها و برنامه‌های کلانش در تضاد با حقوق فردی قرار گرفته است، دارای اشتراک هستند.

۲-۶. کنترل و تنظیم روابط اجتماعی

صفویان از منابع در اختیار خود، همچون روحانیون و قزلباش‌ها، برای تنظیم روابط اجتماعی‌ای

استفاده کردند که توسط شاه انجام می‌شد (جهشیاری، ۱۳۶۸، ۵). آن‌ها با به‌کارگیری علما در مناصب رسمی در پیوند مذهب و سیاست، از خدمات آن‌ها برای دینی کردن حکومت و جامعه بهره گرفتند. نیروهای قزلباش نیز از عناصر دیگری بودند که در کنار علما و روحانیون، دستگاه اداری دولت صفویان را شکل دادند و دولت از طریق این طبقات، به تنظیم روابط اجتماعی در سطح جامعه اقدام کرد؛ بنابراین، دولت صفویه، توسط شبکه‌های قدرتی مانند قزلباش‌ها و روحانیون، محدود شده بود و دولت بیش از آنکه تأثیرگذار باشد، اثرپذیر بود. در ایران پس از انقلاب اسلامی، دولت و ملاحظات امنیتی آن بر تنظیم روابط اجتماعی تأثیرگذار بوده است (صحرايي، ۱۳۹۸، ۷). افزون‌بر این، روحانیون با هدف بازگرداندن تعادل، تثبیت نظم و سلسله‌مراتب اجتماعی، ائتلاف نیرومندی از طبقات سنتی پایین و متوسط که بر اثر برنامه‌نوسازی دوره پهلوی آسیب دیده بودند ایجاد کردند (سمیعی، ۱۳۸۵، ۳۴۴). ضمن اینکه با وقوع انقلاب اسلامی، نخبگانی که طیف گسترده‌ای از اقشار جامعه را پشت سر خود داشتند، به حوزه حساس ساخت دولت وارد شدند و تصمیمات این نخبگان معمولاً مبتنی بر ارزش‌های مطرح در ایدئولوژی انقلاب (که حمایت اکثریت را به خود جلب کرده بود)، بود. در نتیجه همین شرایط، مشارکت فعالی از بطن جامعه در ساخت نهادهای جدید انجام شد و دولت به‌عنوان تنظیم‌کننده این روابط، اهمیت یافت (میرترابی، ۱۳۹۷، ۳۳).

در دهه چهارم انقلاب و هم‌زمان با دولت‌های نهم و دهم، نهادهای عدالت‌محور و فقرزدایی و خدمات عمومی رشد کردند و تنظیم روابط اجتماعی از طریق طرح‌های سهام عدالت، هدفمندی یارانه‌ها، مسکن مهر، و... شکل گرفت. هرچند وضعیت اقتصادی جامعه با گذر زمان، در تعارض با قوانین بالادستی، توفیقی در اجرا نداشت و حتی نهادها و سازوکارهای رسمی و غیررسمی ایجادشده نیز آن را بهبود نبخشیدند (دلفروز، ۱۳۹۳، ۲۸۰). در واقع، باید گفت، رابطه دولت و جامعه در دوره جمهوری اسلامی، از منظر تنظیم روابط اجتماعی، نقاط ضعف بسیاری داشته است که حاکی از عدم توسعه دولت است. در زمینه تنظیم روابط اجتماعی، در دولت صفویه، به روحانیون و نیروهای نظامی‌ای همچون قزلباش‌ها، به‌گونه‌ای ویژه توجه شده است، اما دولت نتوانسته است در تنظیم روابط اجتماعی به موفقیت دست یابد و دولت توسعه‌گرا در این راستا شکل نگرفته است، اما برخلاف صفویه، دولت در جمهوری اسلامی ایران، با وجود چالش‌های بسیار، با ایجاد و ساخت نهادهای جدید و پیچیده برای تنظیم روابط اجتماعی به موفقیت دست یافته است؛ البته این موفقیت و توانمندی، به‌معنای

ایجاد دولت قوی نبوده است.

۳-۶. منابع فوق‌العاده و استخراج آن

حکومت صفویه، از عقاید تشیع، نخست برای تثبیت حاکمیت و مشروع جلوه دادن خود برای حکومت استفاده کرد، و دوم، با واگذاری جایگاه قضاوت به مقام صدر - که متولی آن از بین روحانیون دینی انتخاب می‌شد - به همراه برخی دیگر از مشاغل و مناصب که در اختیار علمای دینی بود، مذهب تشیع را از حالت یک مذهب ساده و تنها در بُعد عبادی، خارج کرده و آن را به‌عنوان مذهبی پویا و فعال و صاحب نقش و اثر در زندگی سیاسی - اجتماعی جامعه عرضه کرد؛ بنابراین، دولت صفویه با وجود ادعاهای مبنی بر متمرکز و مقتدر بودن، توسط شبکه‌های قدرتی مانند قزلباش‌ها و روحانیون احاطه شده بود و عملکرد آن تنها مبتنی بر توصیه‌های شخص پادشاه نبود. در دوره شاه عباس اول، با توجه به تغییرات گسترده در حکومت و کاهش قدرت نیروهای قزلباش و جایگزینی نیروی سوم متشکل از نیروهای گرجی و چرکس، شرایط برای افزایش قدرت علما و فقها در صحنه سیاسی کشور فراهم شد و پادشاهان صفوی از طریق این نیروها (دستگاه روحانیت و نیروهای قزلباش) جامعه را اداره می‌کردند.

انقلاب اسلامی در دو دهه پایانی سده بیستم میلادی و عصر مدرن، تحول بنیادینی در نظام سیاسی حاکم بر ایران ایجاد کرد. مردم، یکی از منابع فوق‌العاده در اختیار دولت بودند، که بر عملکرد دولت در زمینه تحول اجتماعی و کارویژه‌های آن تأثیر گذاشتند (افضلی، ۱۳۸۶، ۴۷۷). طبقه روحانیت، یکی دیگر از منابع در اختیار دولت بود که بر اساس تفسیر رسمی از نظریه سیاسی شیعه، علم و دانش و حکومت را عرصه انحصاری خود دانسته‌اند (بشیریه، ۱۳۸۱، ۱۱۱-۱۱۰). با این حال، دولت‌ها از منابع و قابلیت‌های گوناگونی که در اختیار داشتند، به‌گونه‌ای مطلوب استفاده نکردند؛ دولت جمهوری اسلامی، با وجود تفاوت در دوره‌های زمانی مختلف، نتوانسته است به‌گونه‌ای مناسب از منابع موجود استفاده کند و همین مسئله، موجب تعارض نسبی در روابط دولت و جامعه شده است. دولت صفویه به تشیع و روحانیون (به‌عنوان رابط آن با جامعه) و نیز به نیروهای نظامی، توجه ویژه‌ای داشته و این دو منابع مهم آن دولت به‌شمار می‌آمدند. اما جمهوری اسلامی، از منابع متنوع و بیشتری برخوردار بوده که امکان شکل‌گیری انواع دولت‌های گوناگون، همچون دولت رانتیر، را فراهم کرده است؛ بنابراین، در این بین می‌توان به نقش عواملی همچون نفت اشاره کرد که بر شکل‌گیری سیاست‌ها

تأثیرگذار بوده‌اند و دولت رانتیر را در مقطعی از تاریخ، شکل داده‌اند.

۴-۶. توزیع یا اختصاص منابع

شاهان صفوی، پس از اطمینان‌یابی از استواری و قدرت دولت خود، کوشیدند همهٔ اختیارهای واگذار شده به علمای دینی را -که در مرحلهٔ بنیان‌گذاری این دولت و برای مصالح ویژه، به آنان داده بودند- پس بگیرند و تنها یک نظام موروثی را بر پا کنند. شاه عباس، سیاست تند خود در برابر علما را دنبال کرد و کوشید آن‌ها را در بنیاد اقتدار مرکزی دولت به ضعف بکشاند، که موضع‌گیری علما را در پی داشت (باغستانی، ۱۳۷۹، ۴۲۱)؛ بنابراین، همهٔ اقدامات پادشاهان صفوی، نتایج منفی در پی داشت که اثرات خود را در اواخر دوران صفویه نشان داد و در نتیجه، با ضعف قدرت پادشاه و وقوع شورش‌های اجتماعی و قومی، قدرت سیاسی دچار تزلزل شد و بی‌ثباتی سیاسی افزایش یافت (انصاری و حسنی، ۱۳۹۹، ۳۱). براین اساس می‌توان گفت، صفویان در حوزهٔ کنترل و توزیع منابع، فاقد قدرت لازم بوده‌اند. در جمهوری اسلامی ایران، نهادهای رسمی و غیررسمی، در نقاط مختلف ایران با جامعه ارتباط برقرار کردند. در چنین شرایطی، انجام تغییرات سریع و شتاب‌زدهٔ گروهی و جناحی در ساختار سازمان‌های دولتی و همچنین، تغییرات و جابه‌جایی گسترده در بسیاری از سطوح مدیران، بدون دخالت و مشارکت مردم رخ داد که این مسئله، تأثیر بنیادینی بر مدیریت توسعهٔ کشور داشته و سرانجام، از توزیع یا اختصاص نامناسب منابع در بین گروه‌ها و طبقات مختلف جامعه حکایت دارد (ترابی، ۱۳۸۴، ۱۲۸).

گفتنی است، وضعیت یادشده، در دوره‌های گوناگون پس از انقلاب، متفاوت بوده است. با این حال، ضعف این دولت‌ها، در ماهیت و شکل جوامع نهفته بوده است. در چنین وضعیتی، پوستهٔ جامعه، نفوذناپذیر شده، قدرتمند شدن جامعه به نفع دولت و حتی خود جامعه نبوده و در نتیجه، اتفاق‌های ناخوشایندی رخ داده است. در مجموع، صفویان با وجود تفاوت دوره‌های گوناگون، فاقد قدرت لازم در زمینهٔ کنترل و توزیع منابع بوده و نتوانسته‌اند زمینهٔ ایجاد دولتی توسعه‌گرا را فراهم کنند. در جمهوری اسلامی نیز توزیع نامناسب منابع ناشی از عواملی همچون ضعف در زیرساخت‌ها، قوانین و نهادهای ناکارآمد، و توزیع نابرابر درآمدها، شکل‌گیری ساختار ناکارآمد انحصاری، فساد و بهره‌گیری از رانت، و... بوده است؛ بنابراین، در مجموع، در دو دورهٔ مورد بحث، دولتی به‌سوی توسعه و پیشرفت شکل نگرفته است. در

ادامه، خلاصه مقایسه و بررسی تطبیقی تعامل دولت و جامعه ایران عصر صفوی و جمهوری اسلامی گزارش شده است.

جدول شماره (۱). تطبیق تعامل دولت و جامعه ایران عصر صفوی و جمهوری اسلامی (معیارهای جوئل میگدال)

ردیف	مسائل و ابعاد	دوره صفویه	دوره جمهوری اسلامی	نوع (اشتراک و تفاوت)
۱	توانایی نفوذ در جامعه	ناتوانی در ارائه قواعد الزام آور برای قاعده‌مندسازی رفتار مردم	تضاد سیاست‌ها با حقوق فردی	اشتراک
۲	کنترل و تنظیم روابط اجتماعی	توجه به علما و نیروهای نظامی، اما ناتوانی در تنظیم روابط اجتماعی	ساخت نهادهای جدید و پیچیده برای تنظیم روابط اجتماعی باوجود تکثر و تعدد کانون‌های قدرت	تفاوت
۳	منابع فوق‌العاده و استخراج آن	مذهب تشیع و نیروهای قزلباش	نهادهای رسمی (قوای سه‌گانه) و غیررسمی همچون سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، بسیج، مراجع تقلید، ائمه جماعات	اشتراک / تفاوت
۴	توزیع یا اختصاص منابع	فاقد قدرت لازم در زمینه کنترل و توزیع منابع	توزیع نامناسب منابع در جامعه به دلایل پرشمار سیاسی و اقتصادی	اشتراک

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا تعامل دولت و جامعه ایران در دوره‌های صفویه و جمهوری اسلامی براساس دیدگاه جوئل میگدال مقایسه و بررسی تطبیقی شود. با کاربست مؤلفه‌های موردنظر جوئل میگدال و با توجه به روش تطبیقی جان استوارت میل، این نتیجه به دست آمد که دولت صفویه باوجود متمرکز و اقتدارگرا بودن (به‌تأوی پادشاهان مختلف) و دولت جمهوری اسلامی ایران باوجود ایجاد نهادهای رسمی و غیررسمی و شکل‌گیری شبکه‌ها، تشکل‌ها، و گروه‌های قدرت در جامعه، در زمینه روابط با جامعه در مؤلفه‌های توانایی نفوذ در جامعه (هر دو دولت، ناموفق)؛ استخراج منابع (هر دو دولت، موفق)، و توزیع/تخصیص منابع (هر دو دولت، ناموفق) دارای اشتراک بوده و مهم‌ترین تفاوت آن‌ها در مؤلفه کنترل و تنظیم روابط اجتماعی بوده است؛ به این ترتیب که صفویان در آن، ناتوان و جمهوری اسلامی در این مؤلفه موفق بوده و توانسته است زمینه تنظیم روابط اجتماعی را فراهم کند. باوجود این، در هر دو دوره، به دلیل شکل‌گیری شبکه‌ها، تشکل‌ها، و گروه‌های قدرت در جامعه، دولت قوی و توسعه‌گرا به سوی تغییر و دگرگونی شکل نگرفته است. در تمام عصر صفویه، نوع تعامل دولت و جامعه به دلیل ماهیت و ساختار حکومت، یکنواخت بوده است، درحالی‌که در عصر

جمهوری اسلامی، رابطه دولت و جامعه، متأثر از دولت‌های منتخب، و یک رابطه سینوسی بوده است که در برخی از دوره‌ها، شکاف دولت و جامعه، کمتر و در برخی از دوره‌ها، بیشتر می‌شده است. شکاف در ارتباط دولت و جامعه، چنان عمیق شده است که جامعه توانسته به مقابله با دولت بپردازد، اما این توانمندی جامعه، به معنای قوی شدن آن نیست، بلکه به معنای ضعف دولتی است که قادر به نفوذ در جامعه و پاسخ‌گویی به خواسته‌های افراد آن با توجه به منابع در اختیار نبوده و نتوانسته است روابط اجتماعی را به گونه‌ای مطلوب تنظیم کند؛ در نتیجه، جامعه، سخت و نفوذناپذیر شده و دولت برای اجرای تصمیمات خود، به نهادهای سختی همچون نظامیان و دستگاه‌های امنیتی متوسل شده است، که نتیجه آن، افزایش فاصله دولت و جامعه بوده است. یافته‌های این پژوهش، حاکی از این است که برخلاف صفویان، در عصر جمهوری اسلامی، تمرکز از دولت به عنوان رویکرد ساختاری و مبتنی بر یک سازمان مستقل و متمرکز، به دیدگاهی فرایندگرا و شبکه‌ای از دولت و جامعه تغییر کرده است؛ بنابراین، ایران در دوره صفویه، به لحاظ توسعه فرهنگی و سیاسی و مشارکت مردم در حکومت، رشد بسیار زیادی داشت، اما جامعه نتوانست بر حکومت غلبه کند و در نتیجه، مدیریت خلاق نیز ایجاد نشد و این یک نقطه ضعف به شمار می‌آید. اما در جمهوری اسلامی، قوانین حمایتی از جامعه شکل گرفته و جامعه توانسته است در برابر دولت (نظام سیاسی متمرکز) دارای حمایت قانونی و حقوق مندرج در آن باشد. در نتیجه، رابطه دولت و جامعه در دوره صفویان، پیچیده و شبکه‌ای نبوده و فاقد یک شبکه اجتماعی سراسری است، در حالی که این رابطه در جمهوری اسلامی با ایجاد نهادهای رسمی و غیررسمی، شامل تعامل نابرابر و پیچیده‌ای بوده و دولت با ایجاد این نهادها، شبکه‌های گسترده‌ای را در نقاط مختلف کشور به وجود آورده است.*

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۲). ایران بین دو انقلاب؛ از مشروطه تا انقلاب اسلامی. ترجمه کاظم فیروزمند و حسن شمس. تهران: مرکز.
- آقاجری، سیدهاشم (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی. چاپ دوم. تهران: طرح نو.
- افضلی، رسول (۱۳۸۶). دولت مدرن در ایران. قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- انصاری، سمیه؛ حسنی، عطالله (۱۳۹۹). تأثیر تعارض سپاهیان و درگاهیان بر بی‌ثباتی سیاسی در اواخر دوره صفویان (۱۱۳۵-۱۰۷۷ هـ.ق/۱۷۲۲-۱۶۶۷ م). مجله تاریخ ایران، ۱۳ (۱)، ۵۰-۲۹.
- باغستانی، محمد (۱۳۷۹). تشکیل دولت صفویان. مجله فقه، ۷ (۲۵)، ۳۷۵-۴۳۱.
- باقری دولت‌آبادی، علی؛ ابراهیمی، حسین (۱۳۹۵). توسعه محوری در دولت‌سازندگی و الزامات آن برای سیاست خارجی ایران. دولت‌پژوهی، ۲ (۶)، ۱۷۳-۱۳۳.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۴). جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: نی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره جمهوری اسلامی. تهران: نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی سیاسی نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی. تهران: نی.
- پرغو، محمدعلی (۱۳۹۸). جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل). تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- پیگولوسکایا، نیناویکتورونا (۱۳۶۳). تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم. ترجمه کریم کشاورز. تهران: پیام.
- پیوسته، صادق (۱۳۹۴). الگویی برای بررسی نقش دولت در تحولات سیاسی و اجتماعی. جامعه‌شناسی تاریخی، ۷ (۲)، ۱۷۱-۲۰۸.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر.
- ترابی، یوسف (۱۳۸۴). آسیب‌شناسی مدیریت توسعه در ایران. دانش سیاسی، ۱ (۲)، ۱۳۴-۱۰۳.
- جلیل پیران، داراب؛ ملائکه، سیدحسن؛ اسماعیلی، بشیر (۱۴۰۱). رابطه جامعه و دولت ایران در انقلاب مشروطه براساس نظریه میگدال. سیاست متعالیه، ۱۰ (۳۶)، ۱۹۴-۱۷۷.
- جهشپاری، ابوعلی‌الله محمد بن عبدوس (۱۳۶۸). کتاب الوزراء و الكتاب. ابوالفضل طباطبایی (تصحیح). تهران: تابان.
- حاتمی، عباس (۱۳۸۷). دولت و اقتصاد در ایران پس از انقلاب. سیاست، ۳۸ (۲)، ۱۱۷-۸۹.
- حسن‌پور، مرتضی (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی رویکرد دولت صفویه و انقلاب اسلامی به آموزه مهدویت با تأکید بر مشروعیت نقش فقها و زمینه‌سازی ظهور. مطالعات مهدوی، ۵ (۲۴)، ۴۸-۲۵.
- خوانساری اصفهانی، محمدباقر (۱۳۹۰). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. جلد پنجم. قم: اسماعیلیان.
- دارابی، علی (۱۳۹۴). طبقه متوسط جدید و توسعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی. مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۸ (۱)، ۷-۲۰.

- دلفروز، محمدتقی (۱۳۹۳). دولت و توسعه اقتصادی (اقتصاد سیاسی توسعه در ایران و دولت‌های توسعه‌گرا). تهران: آگه.
- دورکیم، امیل (۱۳۷۳). قواعد روش جامعه‌شناسی. ترجمه علی محمد کاردان. چاپ پنجم. تهران: دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری، مهدی؛ زینی‌وند، حسین (۱۳۹۷). جایگاه دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی ایران. فصلنامه روابط بین‌الملل، ۸ (۱)، ۶۷-۹۴.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۸۶). اقتصاد ایران زمین. تهران: نی.
- سمیعی، علیرضا (۱۳۸۵). شکاف اجتماعی و تأثیر آن بر رفتار سیاسی دولت در ایران. رساله دکتری، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- سمیعی، علیرضا (۱۳۸۷). جامعه قدرتمند، دولت ضعیف؛ تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت-جامعه در ایران عصر قاجار. سیاست، ۳۸ (۳)، ۱۱۷-۱۴۳.
- سیوری، راجر (۱۳۸۹). ایران عصر صفوی. چاپ نوزدهم. تهران: مرکز.
- شادلو، عباس (۱۳۸۶). راه سوم در ایران و غرب. تهران: وزرا.
- شریعتی، شهروز؛ عباسی شاهکوه، مهدی (۱۳۹۴). ستهندگی جامعه مدنی شبکه‌ای در ایران بازخوانی رابطه دولت و جامعه ایران در آغاز عصر پهلوی اول با تأکید بر نقش مدرس. علوم سیاسی، ۱۰ (۳۷)، ۳۷-۶۲.
- صحرایی، علیرضا (۱۳۹۸). بازفهمی نهاد دولت و تأثیر آن بر توسعه در ایران دوره جمهوری اسلامی. پژوهش‌های راهبردی انقلاب اسلامی، ۲ (۵)، ۱-۳۴.
- صفوی، تهماسب (۱۳۶۳). تذکره شاه‌تھماسب. تهران: شرق.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۸۳). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران از مرگ تیمور تا مرگ شاه‌عباس. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
- طاهری، ابوالقاسم؛ صفاری، امان (۱۳۸۸). تأثیر دولت رانتیر بر دموکراسی در ایران (پهلوی دوم). تاریخ، ۴ (۱۲)، ۹۱-۱۲۱.
- عبداللہی، محمد؛ راد، فیروز (۱۳۸۸). روند تحول و موانع ساختاری توسعه سیاسی در ایران (۱۳۸۲-۱۳۰۴). مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۰ (۱)، ۲۹-۶۳.
- عبداله، عبدالمطلب؛ بیگی، مجید (۱۳۹۹). مطالعه مقایسه‌ای ماهیت‌شناسی دولت شورایی و کاروزه آن در هندسه معرفت سیاسی شهید صدر و میرزای نائینی. دولت‌پژوهی، ۵ (۲۱)، ۲۴۸-۲۱۵.
- عسگریان، حسین (۱۳۸۲). دولت رانتیر و جامعه مدنی در ایران (۱۳۷۶-۱۳۴۲). پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- عقبلی، سیداحمد (۱۳۹۲). نسبت حاکمیت سیاسی و حیات اقتصادی در دوره اول حکومت صفویه. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۵ (۲۸)، ۱۷۱-۲۱۳.
- غمامی، سیدمحمد مهدی؛ ماجدی، عباس (۱۳۹۳). دسترسی به مناصب حاکمیتی در حکومت اسلامی: محدودیت‌ها و الزامات. حکومت اسلامی، ۱۸ (۴)، ۹۳-۶۳.
- فوران، جان (۱۳۹۴). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران: از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با شمسی تا انقلاب. ترجمه احمد تدین. چاپ پنجم. تهران: رسا.
- فیرحی، داود (۱۳۹۵). نظام سیاسی و دولت در اسلامی. چاپ سیزدهم. تهران: سمت.

کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۹۵). تضاد دولت و ملت؛ نظریه تاریخ و سیاست در ایران. ترجمه علیرضا طیب. تهران: نی.

کاظمی، محبت؛ بصیرنیا، غلامرضا (۱۳۹۷). منازعات درونی ساخت سیاسی و چالش بازتولید فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران. مطالعات میان فرهنگی، ۱۳ (۳۷)، ۳۵-۹.

کمالی، مسعود (۱۳۸۱). جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران. ترجمه کمال پولادی. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی.

کوثری، مسعود؛ نجاتی حسینی، سید محمود؛ جلایی پور، حمیدرضا؛ اطاعت، جواد؛ زکریایی، محمد؛ حسام، فرحناز؛ ایمان، محمدتقی؛ قائدی، حسین؛ شفیعی، حسن؛ یوسفی، علی (۱۳۸۷). انقلاب اسلامی، جامعه و دولت؛ مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران. ویراستاران مسعود کوثری و سید محمود نجاتی حسینی. تهران: کویر.

گارثویت، جین رالف (۱۳۸۷). تاریخ سیاسی ایران از شاهنشاهی هخامنشی تاکنون. ترجمه غلامرضا علی‌بابایی. تهران: انتشارات اختران.

مارتین، ونسا (۱۳۹۰). عهد قاجار: اعتراض و دولت در ایران قرن سیزدهم. ترجمه حسن زنگنه. تهران: ماهی.

مرادی جو، علی جان (۱۳۹۸). تحولات و چالش‌های سیاسی طبقه متوسط جدید در جمهوری اسلامی ایران. پژوهش‌های راهبردی انقلاب اسلامی، ۲ (۵)، ۶۹-۳۵.

معدل، منصور (۱۳۸۲). طبقه، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب ایران. ترجمه محمدسالار کسرائی. تهران: بازشناسی اسلام و ایران.

ملائی توانی، علیرضا (۱۴۰۲). آیا تشکیل حکومت صفویه، مبدأ تاریخ جدید یا معاصر ایران است؟. دوفصلنامه علمی تاریخ ایران، ۱۶ (۱)، ۲۲۷-۲۰۷.

منشی قمی، احمدبن حسین (۱۳۸۳). خلاصه التواریخ. تصحیح احسان اشراقی. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.

موسوی، سیدقائم؛ موسوی، حجت‌الله (۱۳۹۹). جامعه مدنی و توسعه اجتماعی در ایران. ماهنامه آفاق، ۴ (۳۶)، ۱۳۱-۱۰۷.

میرترابی، سعید (۱۳۹۷). تحلیل روند دولت‌سازی در ایران پس از انقلاب اسلامی از منظر نهادگرایی تاریخی. جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۱ (۱)، ۵۱-۲۷.

میگدال، جوئل (۱۳۹۵). دولت در جامعه. ترجمه محمدتقی دلفروز. تهران: کویر.

میل، جان استوارت (۱۳۸۵). درباره آزادی. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی. چاپ پنجم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

نجف‌زاده، مهدی (۱۳۹۵). جابه‌جایی دو انقلاب؛ چرخش امر دینی در جامعه ایرانی. تهران: تیسرا.

نعیمی، عباس (۱۳۹۵). ماهیت دولت در نظام جمهوری اسلامی ایران (با تأکید بر دولت یازدهم). مجله چشم‌انداز ایران، ۲ (۹۷)، ۲۱-۱.

نقیب‌زاده، احمد (۱۳۷۹). رضاشاه و نظام ایلی (تأثیر ساختار دولت مطلقه و رضاشاه بر نفوذ قبایل و عشایر). تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

نیازی، محسن؛ غفاری، غلامرضا (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی مشارکت. تهران: نزدیک.

وارنر، بت‌ای؛ نیلی، هادی (۱۳۸۷). نظریه سیاسی میل در کتاب حکومت انتخابی. شهروند، ۵(۴۲)، ۱-۱۷.

هریس، کوان (۱۳۹۸). انقلاب اجتماعی: سیاست و دولت رفاه در ایران. ترجمه محمدرضا فدایی. تهران: انتشارات شیرازه.

Arjomand, S. (2004). Social Theory and the Changing World: Mass Democracy, Development, Modernization and Globalization. *International Sociology*, 19 (3), 321-353.

Chinazo, S. P.. (2019). Religion Versus State and the Struggle for Control in Society's Developmental Arena: A Review. *Acta Academica*, 51 (2), 1-19.

Lambach, D. (2004). *State in Society: Joel Migdal and the Limits of State Authority*. Paper Presented at the Danish Political Theory Network Conference on Political Concepts Beyond the Nation State: Cosmopolitanism, Territoriality, Democracy. Department of Political Science, University of Copenhagen, Copenhagen.

Matthee, R.P. (1991). *Politics and Trade in Late Safavid Iran: Commercial Crisis and Government Reaction under Shah Solayman (1666-1694)*. University of California: Los Angeles ProQuest Dissertations & Theses.

Melville, C. (2021). *Safavid Persia in the Age of Empires*. Londres, I.B. Tauris (The Idea of Iran).

Migdal, J. (1988). *Strong Societies and Weak States; State-Society Relationship and State Capabilities in the Third Worlds*. Princeton University Press.

Migdal, JS. (1994). *The State in Society: An Approach to Struggles for Domination*. In Migdal JS, Khli A and Shue V (eds). *State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mill, J.S. (1970). *A System of Logic: New Impression*. London: longman.

Mill, J.S. (1999). *The Subjection of Women*. Pennsylvania State University.

Salsman, T.R. (2019). Constructing Safavid Iran: Space, Pastoralism, Power, and Identity in Safavid Iran 930-1077/1524-1666. *School of Social Sciences, Humanities, and Arts*, 6 (1), 59-82.

Wang, X., & Li, H. (2019). Positive Interaction between Government and Society in the Innovation of Grassroots Social Governance. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 4 (9), 23-52.